

Hadis İliminde İhtiyat Prensibi: Tevakkufun İşlevselliği

Hasan Eryılmaz | ORCID: 0000-0001-5343-6981 | hasaneryilmaz85@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Hadis Anabilim Dalı, Niğde, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03ejnre35>

Öz

Hadis ilmi, İslam ilim geleneğinin temel taşlarından biridir ve Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin doğru bir şekilde nakledilmesini, anlaşılmasını ve korunmasını amaçlar. Hadis âlimleri, rivayetlerin sıhhatini tespit etmek için isnad ve metin analizine dayanan titiz bir metodoloji geliştirmişlerdir. Bu metodolojinin en önemli unsurlarından biri, şüpheli durumlarda ihtiyatlı davranmayı ifade eden "tevakkuf" ilkesidir. Tevakkuf, Arapça'da "duraklama, tereddüt etme" anlamına gelir ve hadis ilminde bir rivayetin sıhhati, râvinin güvenilirliği veya metnin anlamı konusunda kesin hüküm vermekten kaçınmayı ifade eder. Bu ilke, Hz. Peygamber ve sahâbenin uygulamalarına dayanır. Onlar, kesin bilgi olmadan hüküm vermekten kaçınmış, şüpheli konularda ihtiyatlı davranmışlardır. Örneğin, Hz. Peygamber kendisine sorulan bazı sorulara vahiy gelene kadar cevap vermemiş, sahâbe de ihtilaflı meselelerde aceleci kararlardan uzak durmuştur. Hadis kitaplarında tevakkuf, "lâ edrî", "yutevakkaфу fihi", "in sahha'l-hadis", "fî kalbî minhu" gibi ifadelerle yansıtılmıştır. Bu terimler, muhaddislerin ilmî titizliğini ve objektif değerlendirme anlayışını gösterir. İslâm âlimleri özellikle cerh ve ta'dîl sürecinde, bir râvi hakkında çelişkili görüşler varsa veya yeterli bilgi yoksa tevakkuf ederek kesin yargıdan kaçınmışlardır. Tevakkuf, farklı hadis türlerinde de uygulanmıştır. Mürsel, muan'an, şâz hadislerde ve mevzu haberlerde tereddüt edildiği durumlarda bu ilkeye başvurulmuştur. Ayrıca isnadın sıhhati için gerekli olan muâsara (çağdaşlık), likâ (görüşme) ve semâ (işitme) şartlarının tam olarak sağlanmadığı durumlarda da tevakkuf esastır. Sonuç olarak tevakkuf, hadis ilminin güvenilirliğini sağlayan temel prensiplerden biridir. Bu yöntem sayesinde zayıf veya şüpheli rivayetlerin sahih kabul edilmesi önlenmiş, sahih hadislerin korunması sağlanmıştır. Hadis âlimleri, delillerin yetersiz olduğu durumlarda aceleci hükümler vermek yerine tevakkuf ilkesini benimseyerek İslam ilim geleneğine büyük bir titizlik kazandırmışlardır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Tevakkuf, İhtilaf, Cerh ve Ta'dil, İsnad ve Metin Analizi.

Atıf Bilgisi

Eryılmaz, Hasan. "Hadis İliminde İhtiyat Prensibi: Tevakkufun İşlevselliği". *Nisar* 7 (Kasım 2025), 29-55.

Geliş Tarihi	21.10.2025
Kabul Tarihi	15.11.2025
Yayın Tarihi	30.11.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – intihal.net
Etik Bildirim	nisardergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Principle of Caution in Hadith Studies: The Functionality of Tawaqquf

Hasan Eryılmaz | ORCID: [0000-0001-5343-6981](https://orcid.org/0000-0001-5343-6981) | hasaneryilmaz85@gmail.com

Assist. Prof., Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Theology,

Department of Hadith, Niğde, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03ejnre35>

Abstract

Hadith studies form a foundational pillar of the Islamic scholarly tradition, aiming to accurately transmit, understand, and preserve the words, actions, and approvals of the Prophet Muhammad (peace be upon him). To achieve this, hadith scholars developed a meticulous methodology based on isnād (chain of transmission) and matn (textual) analysis. A key component of this methodology is the principle of tawaqquf, which denotes caution in the face of uncertainty. Derived from the Arabic word meaning “to pause” or “to hesitate,” tawaqquf refers to refraining from making definitive judgments about the authenticity of a narration, the reliability of a narrator, or the meaning of a text when clear evidence is lacking. This principle is rooted in the practices of the Prophet and his Companions, who avoided issuing judgments without certainty. For instance, the Prophet occasionally delayed answering questions until revelation was received, and the Companions exercised caution in disputed matters. In hadith literature, tawaqquf appears through expressions such as *lā adrī*, *yutawakkafu fihi*, and *fī qalbī minhu shayʿ*, reflecting scholarly restraint and objectivity. Scholars often adopted tawaqquf in the processes of *jarḥ* (criticism) and *taʿdīl* (accreditation), particularly when facing conflicting views or insufficient data about narrators. This principle was also applied to various types of hadith, including *mursal*, *muʿanʿan*, *shādh*, and even *mawqūʿ* reports, as well as when essential criteria like *muʿāşara*, *liqāʿ*, or *samāʿ* could not be verified. Ultimately, tawaqquf safeguarded the integrity of hadith science by preventing the premature acceptance of doubtful narrations and promoting scholarly precision.

Keywords

Hadith, Tawaqquf, Discrepancy, Criticism and Validation, Isnad and Matn Analysis.

Citation

Eryılmaz, Hasan. “Hadis ilminde ihtiyat prensibi: Tevakkufun işlevselliği”. *Nisar 7* (Kasım 2025), 29-55.

Date of Submission	21.10.2025
Date of Acceptance	15.11.2025
Date of Publication	30.11.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	nisardergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Hadis ilmi, İslam ilim geleneğinin temel taşlarından biri olup, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin güvenilir bir şekilde nakledilmesini, anlaşılmasını ve korunmasını amaçlayan bir disiplindir. Hadis âlimleri, rivayetlerin sıhhatini tespit etmek ve bu alandaki bilgi birikimini sağlam bir zemine oturtmak için özgün bir metodoloji geliştirmişlerdir. Sözü edilen metodolojinin temel unsurlarından biri, rivayetlerin isnad ve metin açısından titizlikle incelenmesidir. Bu süreçte hadis âlimleri, râvilerin güvenilirliğini belirlemek ve metinlerin muhtevasını analiz etmek adına çeşitli prensipler oluşturmuşlardır. Bunlardan biri de “tevakkuḥ” kavramıdır.

Tevakkuf, Arapça kökenli bir kelime olup “*duraklama, bekleme, tereddüt etme*” gibi anlamlara sahiptir.¹ Hadis ilmi bağlamında ise bir rivayetin sıhhati, râvinin güvenilirliği veya metnin anlamı konusunda kesin bir hükme varmaktan kaçınıp ihtiyatlı bir tavır sergileme manasındadır.² Sehâvî (ö. 902/1496), tevakkuf kavramı hakkında şu açıklamayı yapmıştır: “Müctehid imam, iki hadisten daha kuvvetli olanına göre amel eder. Eğer müctehid iki hadisten birini diğerine tercih ettirecek bir delil bulamazsa, hangisiyle amel edeceği ortaya çıkıncaya kadar ikisinden biriyle amel etmekten tevakkuf eder.”³

İslami ilimlerde “*tahyîr*”, “*tesâkut*” ve “*terk*” gibi bazı terimlerin de aynı manada kullanıldıkları görülmektedir. Hadis âlimleri tevakkufu benimserken; Şîî fakihler, tahyîr; fukahâ ise tesâkut ve terk kavramlarını tercih etmişlerdir.⁴

Tevakkufun ilk örnekleri bizzat Hz. Peygamber ve sahabenin uygulamalarında görülmektedir. Hz. Peygamber, kesin bilgiye ulaşana kadar bazı sorulara cevap vermede acele etmemiş, vahiy ya da sağlam bir delil olmadan hüküm vermekten kaçınmıştır. Bu tutum, sahabe tarafından da benimsenmiş ve ihtilaflı meselelerde aceleci kararlar vermek yerine ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Özellikle dinî hükümlerin tespitinde ve rivayetlerin değerlendirilmesinde temkinli hareket etmişler, kesin kanaate ulaşmadan bir görüş bildirmekten sakınmışlardır.

Söz konusu yaklaşım, yalnızca sahabe döneminde değil, sonraki hadis âlimleri tarafından da benimsenmiş ve hadis ilminde güvenilirliğin temel ilkelerinden biri haline

¹ Ebû'l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed b. ‘Alî el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Munîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr* (Beyrut: el-Mektebetu'l-‘İlmiyye, 1972), 2/669; Nuhbetü mine'l-Lugaviyyîn, *el-Mu'cemü'l-Vasîl* (Kahire: Mecma'ul-Lügati'l-Arabiyye, 1972), 2/1051.

² Cemâleddin Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîş min fûnûni muştalahi'l-ḥadîş* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1431); 259; Osman Demir, “Tevakkuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011, 579).

³ Ebû'l-Ḥayr Muhammed b. ‘Abdurrahmân b. Muhammed Şemsuddîn es-Seḥâvî, *Fethu'l-Muġîss bi-Şerḥ Elfiyyeti'l-Ḥadîş li'l-‘Irâkî*, thk. ‘Alî Hüseyn ‘Alî (Mısır: Mektebetu's-Sunne, 1424/2003).

⁴ İsmail Lütîfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015), 248.

gelmiştir. Neticede, tevakkuf kavramı Hz. Peygamber, sahabe ve hadis âlimlerinin yöntemlerinde kendini göstermekte olup, İslam ilim geleneğinde akademik titizliğin ve objektif değerlendirmenin korunmasına önemli bir katkı sağlamıştır.

Bu makalenin konusu, hadis ilmindeki tevakkuf kavramının pratiğe dönük yansımalarıdır. Amaç, tevakkufun; hadislerin değerlendirilmesi, cerh-ta'dil süreçleri ve ilmî hassasiyetin korunmasındaki işlevini ortaya koymaktır. Kapsam itibarıyla, tevakkufun hadis türlerindeki yansımaları, isnad tenkidi ve râvi incelemesi gibi alanlardaki rolü ele alınacaktır. Önemi ise, sözü edilen kavramın hadis metodolojisindeki merkezî konumuna rağmen, pratik uygulamalarının yeterince incelenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Makalede metin analizi ve karşılaştırmalı yöntem kullanılacaktır. Bu çalışmada, öncelikle klasik hadis kaynaklarında tevakkuf kavramının ıstılâh anlamları tespit edilecek, ardından bu anlamların cerh ve ta'dil literatüründeki yansımaları ve pratik uygulamaları örnekler üzerinden incelenecektir. İnceleme sürecinde konuyla ilgili muhaddislerin değerlendirme ve yorumlarına da yer verilerek, tevakkufun hadis ilminin güvenilirliğini temin eden metodolojik bir araç olarak nasıl işlev gördüğü ortaya konulacaktır.

Tevakkuf konusu, hadis literatüründe çeşitli akademik çalışmalarda ele alınmıştır. Örneğin, Nureddin Agitoğlu tevakkuf kavramını daha çok teorik düzeyde ele aldığı çalışmada, İslâm ilim tarihinde bu yöntem etrafında ortaya çıkan tartışmalara değinmiştir.⁵ Yine Fethullah Yılmaz'ın kaleme aldığı bir çalışmada tevakkufun metodik değeri üzerinde durulmuş ve İbn Hacer özelinde bazı uygulamalar işlenmiştir. Ancak çalışmanın sonuç bölümünde tevakkuf yöntemi, örneği az bulunan nazari bir metot olarak nitelendirilmiştir.⁶ Arap coğrafyasındaki araştırmalarda uygulamaya yönelik pratik boyutlar öne çıkmakla birlikte, örneklemelerin çoğu sınırlı kalmakta ve sistematik bir bütünlüğe tam anlamıyla ulaşmamaktadır.⁷

Bu makale ise, tevakkufun tanımı, teorik boyutu ve metot değeri tartışmalarından ziyade hadis ilmindeki pratik yansımalarını sistematik ve detaylı bir biçimde ele almayı amaçlamaktadır. Çalışma neticesinde, tevakkufun iddia edildiği gibi yalnızca nazarî bir kavramdan ibaret mi yoksa, hadis âlimleri nezdinde somut karşılığı bulunan bir yöntem mi olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda özellikle hadis türleri ile cerh ve ta'dil alanındaki uygulama örneklerine odaklanılacak, böylece tevakkufun hadis metodolojisindeki işlevi kapsamlı bir şekilde değerlendirilecektir. Nihayetinde, kavramın

⁵ Nurettin Agitoğlu, “İhtilâfî'l-Hadis'te İ'mâl ve İhmâl Arasında Bir Yöntem: Tevakkuf”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2019), 1-28. Bu çalışma daha sonra bazı küçük değişikliklerle kitap bölümü olarak yayınlanmıştır: “Teorik Anlamı ve Pratik Değeri Bakımından İhtilafî'l-Hadis'te Bir Çözüm Yöntemi: Tevakkuf”, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Kuramsal Yaklaşımlar*, ed. Kazım Kartal (Ankara: İksad, 2020), 3-24.

⁶ Fethullah Yılmaz, “Hadisler Arasındaki İhtilafı Giderme Yöntemi Olarak Tevakkuf ve Fethu'l-Bârî'deki Örnekleri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012), 107-132.

⁷ Celâl b. el-Arabî Râgûn, *et-Tevakkuf inde'l-Muhaddisîn* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2014).

pratik kullanımlarına dair mevcut literatürde görülen boşluk bütüncül bir bakışla giderilmeye çalışılacak ve çalışmanın literatüre özgün bir katkı sunması hedeflenecektir.

1. Hadis Kitaplarında Kullanılan Tevakkuf Lafızları

Tevakkuf lafızlarının mahiyetini, bağlamlarını ve ilmi anlamlarını doğru tespit etmek, kavramın kullanım alanlarını doğru belirlemek için önem arz etmektedir. Hadis kitaplarında tevakkufa ilgili çeşitli istilâhî ifadeler bulunmaktadır ve bazıları özellikle dikkat çekmektedir.

1.1. “Lâ Edrî” (لَا أَدْرِي)

Hadis râvilerinin veya muhaddislerin isnad ya da metinle ilgili bir durumu netleştirememesi durumunda kullandığı bir tabirdir. Tevakkuf halinin en temel lafızlarından biridir. Hadisçiler, sıkça kendilerine bir hadis meselesi sorulduğunda, “Bilmiyorum” (لَا أَدْرِي) veya benzeri ifadeler ile cevap verirler. Bu tür ifadeler, hadisçilerin ilmi vakarını yansıtır. Onlar, şüpheli meseleler ve karmaşık sorular hakkında aceleyle cevap vermekten kaçınmış ve daha fazla araştırma ve inceleme gerektiğinde tevakkuf etmişlerdir. Bilmiyorum demek hadisçiler nazarında oldukça kıymetli bir değerdir. İmam Mâlik (ö. 179/795) Hz. Ebu Bekir’in faziletlerinden bahsederken “Ebû Bekir Sıddık çokça ‘Bilmiyorum’ derdi. Peki, şimdi bir kimse bunu nasıl demez?” demiştir. Aynı yerde İmam Mâlik’ten “Âlimin takvasından biri, ‘Bilmiyorum’ demesidir. Çünkü belki Allah ona ileride o konuda hayır hazırlar.” dediği nakledilmiştir. Abdullah b. Yezîd b. Hürmüz’ün de (ö. 148/765) “Bir âlim, meclisinde bulunanlara kendisinden sonra ‘Bilmiyorum’ demeyi miras bırakmalıdır. Öyle ki bu, onların ellerinde temel bir prensip olsun. Kendilerine bilmedikleri bir şey sorulduğunda ‘Bilmiyorum’ diyebilsinler.” dediği nakledilmiştir. Aynı şekilde meşhur muhaddis Şa’bî (ö. 104/722) “Bilmiyorum demek ilmin yarısıdır” demiştir.⁸

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) kendisine kitabında bir hadisi duyduğunu belirten bir yazı bulunan, ancak işittiğini belirtmeyen kimsenin bu hadisi rivayet etmesi caiz midir? sorusunu yönelten Şuayb b. Harb’e (ö. 197/813) “Bilmiyorum.” şeklinde cevap vermiştir.⁹

Bunun gibi durumları belli olmayan bazı râviler hakkında da bilmiyorum lafızlar sıklıkla kullanılmıştır. Râviler rivayet ettikleri hadislerde şüpheyi düştüklerinde de bu tür ifadelere başvurmuşlardır.¹⁰

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. ‘Alî el-Hüsrevcirdî Beyhakî, *el-Medhal ile’s-Süneni’l-Kubrâ*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Dâru’l-Minhâc, 2017), 2/862.

⁹ Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi’ li-‘Ulûmi’l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, thk. Hâlid er-Ribât, Seyyid ‘İzzet ‘İyd (b.y.: Dâru’l-Felâh, 14030/2009), 15/455.

¹⁰ Ebû Sa’d ‘Abdulkerîm b. Muhammed b. Manşûr el-Mervezî Sem’ânî, *Tevcihu’n-Nazâr ilâ Usûli’l-eser*, ed. Abdulfettâh Ebu’l-Gudde (Halep: Mektebetü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, 1995), 1/241.

1.2. Yutevakkafu Fihi (يُتَوَكَّفُ فِيهِ)

Tevakkuf durumlarında en çok kullanılan lafızlardan biridir. Örneğin İmam Şafî (ö. 204/820), şâz hadisle ilgili açıklama yaptığı yerde şu ifadeye yer vermiştir: “Şâz hadis, yalnızca bir isnad bulunan ve bu isnadda bir râvinin ister güvenilir olsun ister olmasın tek kaldığı hadistir. Güvenilir olmayan birinden gelen rivayet metruk olup kabul edilmez. Güvenilir bir râviden gelen ise hakkında tevakkuf edilir (يتوقف فيه) ve delil olarak kullanılmaz”.¹¹

İbn Receb'in (ö. 795/1393): “Eğer bir hadis, râvinin başka bir mutâbî yoksa, bu rivayet hakkında tevakkuf edilir ya da münker kabul edilir.” aktarımı da bu lafzın ifade ettikleri için güzel bir örnektir.¹²

Bu bağlamda, Şerif el-Cürcanî'nin (ö. 816/1413) hadislerle yönelik yaptığı üçlü tasnifte bu lafız ön plana çıkmaktadır. Cürcanî'ye göre, hadisler üç gruba ayrılmaktadır: Doğruluğuna hükmedilip imamların sahih olduğuna dair kanaat belirttikleri haberler, yalan olduğuna hükmedilip uydurma olarak değerlendirilen haberler ve doğru ya da yalan olma ihtimalleri taşıdığı için hakkında tevakkuf edilmesi gereken diğer haberler.¹³

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), bir hadisin *hasen* olarak nitelendirilmesinin, onun delil olarak kabul edilip edilemeyeceği konusundakini tereddüdünü (يتوقف فيه) lafzıyla ifade etmiştir.¹⁴

1.3. İn Sahha'l-Hadis (إِنْ صَحَّ الْحَدِيثُ)

Muhaddislerin tereddüdünü gösteren ifadelerden biri de “Eğer hadis sahihse” sözüdür. Bu ifade, hadisin kesin olarak sahih ya da zayıf olduğuna hükmedilmediğini, daha fazla araştırma gerektiğini göstermektedir. Hadis metinlerinde sözü edilen ifadeye örnek olarak, İmam Şafî'den şu pasaj zikredilebilir: “Eğer deve etinden dolayı abdest almakla ilgili hadis sahihse, onunla amel ederim.”¹⁵

Yine İbn Huzeyme (ö. 311/924) şefaât konusunu işlediği yerde “Sıddıklar, kıyamet günü şefaât için Hz. Peygamber'i takip edecek, ardından diğer peygamberler sıddıkları takip edecektir” hadisini – *eğer hadis sahih ise* – kaydıyla vermiştir.¹⁶ İbn Huzeyme, eserinde bu ifadeyi sıklıkla

¹¹ 'Ebû 'Amr Taqıyyüddîn 'Osmân b. 'Abdurrahmân ibnû's-Salâh, 'Ulûmü'l-ḥadîs = Mukaddimetü İbnî's-Şalâh, thk. Nûreddîn 'İtr (Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1406/1986), 77.

¹² Ebû'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed ed-Dimaşkî, Şerḥu 'İleli't-Tirmizî, thk. Humâm 'Abdurrahîm Sa'îd (Zerka: Mektebetu'l-Menâr, 1407/1987), 2/669.

¹³ 'Alî b. Muḥammed b. 'Alî eş-Şerîf el-Hüseynî el-Curcânî, Risâletu fî Usûlü'l-Ḥadîs, thk. 'Alî zvîn (Riyad: Mektebetu er-Ruşd, 1407), 92.

¹⁴ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed el-Askalânî, en-Nuket 'alâ Kitâbi İbnî's-Şalâh, thk. Rabî' b. Hâdî 'Umeyr el-Medḥalî (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1404/1984), 1/403.

¹⁵ Ebû Bekr Aḥmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsevcirdî el-Beyhakî, Ma'rifetu's-Sunen ve'l-Âşâr, thk. 'Abdulmu'î Emîn Kal'acî (Karaçi: y.y., 1412/1991), 1/450.

¹⁶ Ebû Bekr Muḥammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nisâbü'rî, Kitâbu't-Tevḥîd ve 'İşbâtu Şifâti'r-Rab 'Azze ve Celle,

kullanılmaktadır. İmam Süyûtî (ö. 911/1505) onun zikri geçen özelliği için “İsnadda en ufak bir kusur görse bile hemen 'Eğer haber sahihse' veya 'Eğer şu sabitse' gibi ifadelerle tevakkuf etmiştir.” demiştir.¹⁷

1.4. Fî Kalbî Minhu (فِي قَلْبِي مِنْهُ)

Kelime anlamıyla “Kalimde şüphe var” anlamına gelen bir ifade olmakla birlikte özellikle hadis literatüründe bir râvi ya da rivayete dair tam güven duyulmadığını göstermek amacıyla kullanılmıştır. Bu ifadenin kullanıldığı durumlar, genellikle rivayetlere karşı ihtiyatlı bir yaklaşımın geçerli olduğunu bildirmektedir. Ebû Zür’a’nın (ö. 264/878) söz konusu ifadeyi kullanımına dair örnek meselenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ebû Zür’a şöyle der: “Halid b. Yezîd ve Said b. Ebî Hilâl güvenilir kimselerdir; ancak bazen hasen hadisleri nedeniyle içinde bir şüphe doğar.”¹⁸

Benzer bir yaklaşımı İbn Hibbân (ö. 354/965), Esîr b. Câbir hakkında, “Basralılar ondan rivayet ederler ancak ben onun Uveys el-Karânî’den rivayetleri hakkında kalimde bir şüphe taşıyorum.” sözüyle sergilemiştir.¹⁹

Anılan ifade, yalnızca râvilere değil, aynı zamanda nüshalarla ilgili şüpheleri belirtmek için de kullanılmıştır. İbn Hibbân’ın: “Asım’dan rivayette bulunmuş, ondan da Hişam b. Behrâm bir nüsha rivayet etmiştir. Nüshanın bazı kısımları hakkında kalimde bir şüphe vardır.”²⁰ değerlendirmesi işaret edilen lafzın pratik bir uygulaması niteliğindedir.

Hadis kitaplarında aynı manada kullanılan benzer bir lafza “أَخَافُ أَنْ يَكُونَ” (Korkarım ki olabilir) şeklinde de rastlanılabilir. Ebû Hâtim (ö. 277/890), bu lafzı “Korkarım ki bunlardan bazıları İbn Ebî Fevrâ ve İbn Sima’n’dan mürsel hadisler olabilir.” şeklinde kullanmıştır.²¹

1.5. İn Câze’l-İhticac (إِنْ جَازَ الْإِحْتِجَاجُ)

İfade “Eğer istidlal yapılması caizse” anlamına gelmekte olup literatürde bir hadise dayanarak hüküm çıkarmada tereddüt veya temkinli bir yaklaşımı belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Bu lafızların İbn Huzeyme tarafından sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Örneğin müellif, bir bâb başlığında bu ifadeyi anarak hadislerle ilgili tereddüdünü şöyle bildirmiştir: “Sahur ile oruç tutmaya güç kazanmaya teşvik edilmesi hakkında bâb: Eğer Zem’a b. Salih’in rivayetiyle delil getirilmesi caiz görülürse ki onun hakkında kalpte bir şüphe vardır, çünkü

thk. ‘Abdul‘azîz b. İbrâhîm eş-Şehvân (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1414/1994), 2/734.

¹⁷ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribu’r-Râvî fî Şerhi Takribu’n-Nevâvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muḥammed el-Fâryâbî (b.y.: Dâru Ṭaybe, ts.), 1/115. Başka örnek için bk: Ebû’l-Ḥasen İbrâhîm b. ‘Omer el-Bikâî, *en-Nuketu’l-Vefiyye bimâ fî Şerhi’l-Elfiyye* (b.y.: Mektebetu’r-Ruşd, 1428/2007), 2/257.

¹⁸ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmîzî*, 1/169.

¹⁹ İbn Hibbân, *es-Şikât*, 4/61.

²⁰ İbn Hibbân, *es-Şikât*, 7/567.

²¹ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmîzî*, 1/169.

hafızası zayıftır.”²² Bir başka örnekte de İbn Huzeyme’nin “Eğer Mussadî rivayeti ile istidlal yapılması caizse, -ki ben onu tanımıyorum-.”²³ diyerek hadisi naklettiği görülmektedir.

1.6. Huve Mimmen Estehirullahe Fihi (هُوَ مِمَّنْ اسْتَخِيرَ اللَّهَ فِيهِ)

Allah’tan hidayet ve hayırlı bir sonuç dilemek için kullanılan bu ifade, hadis ilminde bir râvi hakkında tereddütlü bir değerlendirme yapılması gerektiğini işaret eder. İfade aynı zamanda râvinin güvenilirliği konusunda kesin bir kanaate varılamadığını, ancak Allah’tan doğru bir yönlendirme ve hayırlı bir sonuç talep edildiği manasına gelir. Daha çok İbn Hibbân tarafından kullanılan bir tevakkuf lafzı olduğu söylenebilir.

Nitekim İbn Hibbân, Mâlik b. Süleyman b. Merre en-Nehselî hakkında şöyle der: “Zayıf râviler arasında yer alır ve hakkında hayır dilenen kimselerdendir.”²⁴

Benzer şekilde Zühre b. Muabbid için de şu ifadeyi kullanmıştır: “Hata yapar ve kendisi hakkında hata edilmiştir. Tâbiünden olduğu söylenmiştir. O da hakkında hayır istenen kimselerdendir.”²⁵

Sonuç olarak; hadis ilminde kullanılan tevakkuf lafızları, rivayetlerin sıhhati, râvilerin güvenilirliği veya metinlerin anlamı konusundaki belirsizlikleri ve ihtiyatlı yaklaşımları ortaya koymaktadır. Ancak âlimler arasında tevakkufun farklı lafızlarla ifade edilmesi bu alanda ortak bir ıstılahın gelişmediğini de göstermektedir.

2. Tevakkuf Türleri

Hadislerin niteliği ve senet veya metin bakımından taşınan özelliklere göre tevakkuf türleri farklılık gösterebilir. Bu bölümde, hadis türleri çerçevesinde tevakkufun ne anlama geldiği ve hangi durumlarda ortaya çıktığı ele alınacaktır.

2.1. Hadis Türlerinde Tevakkuf

Hadis türlerine göre tevakkuf, senette bulunan kopukluklar, râvilerin güvenilirliği veya metinlerdeki muhtemel sorunlar gibi çeşitli nedenlerle gündeme gelebilir. Özellikle senedinde eksiklik bulunan hadislerde bu durum daha belirgindir.

²² Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nisâbü’rî, *Şahîhu İbni Huzeyme*, thk. Muhammed Muştafâ el-ʿAʿzamî (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1424/2003), 3/ 214, 346- 4/184.

²³ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Aḥmed b. ‘Alî b. Muhammed el-ʿAskalânî, *İthâfu’l-Mehere bi’l-Ḳavâidi’l-Mubtekire min Etrâfi’l-ʿAşere*, thk. Merkezi Hîdmeti’s-Sunne ve’s-Sîra (Medine: Mecma’u’l-Melik Fehd, 1415/1994), 17/565.

²⁴ İbn Hibbân, *es-Şîkât*, 9/165.

²⁵ İbn Hibbân, *es-Şîkât*, 6/344.

2.1.1. Mürsel Hadiste Tevakkuf

Mürsel hadis, sahâbî atlanarak doğrudan tâbiî tarafından rivayet edilen hadistir.²⁶ Bu tür hadislerde sahâbînin bilinmemesi, rivayetin güvenilirliği konusunda tereddütlere yol açmıştır. Çünkü tâbiîler hem güvenilir hem de zayıf râvilerden rivayette bulunabilir. Söz konusu belirsizlik nedeniyle, cumhur ulemaya göre mürsel hadislerin hükmü konusunda tevakkuf esastır.²⁷ Öte yandan, tevakkufun mürsel hadislerle ilişkisi, onların sıhhatinden ziyade genel olarak mürsel türü rivayetlerin bilgi değeri taşıyıp taşımadığıyla ilgilidir.

Hadis âlimleri, mürsel hadislerin kabul edilip edilmemesi hususunda farklı görüşler benimsemişlerdir. Bazı âlimler mürsel hadisleri kesin bir şekilde reddederken, bazıları ise belirli şartlar altında kabul edilebileceğini ifade etmişlerdir.²⁸ Örneğin, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmam Mâlik, mürsel hadisin mutlak olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.²⁹ Onlara göre tâbiîn, hadisleri büyük bir güven ve itimatla irsâl etmiştir. Eğer rivayet onlar nazarında sahih olmasaydı, bunu “*Resûlullah şöyle buyurdu*” diyerek aktarmaktan kaçınırlardı.³⁰

İmam Şâfiî ise mürsel hadisin kabulü için başka bir delille desteklenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Zikri geçen destek, mürsel ya da müsned başka bir rivayet olabilir, hatta bu delil zayıf olsa bile destekleyici unsurlar, düşürülen râvinin güvenilir olma ihtimalini artırabilir.³¹

Benzer şekilde Hanefîlerden Ebû Bekir er-Râzî ve Mâlikîlerden Ebû Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081), mürsel hadislerin kabul edilmesini belirli şartlara bağlamışlardır. Onlara göre, hadis destekleyici unsurlar bulunduğu takdirde mahfûz kabul edilir ve böylece tevakkuf derecesinden kabul derecesine yükselir.³²

Ancak, bu hükümler, tâbiînin genelde sadece güvenilir râvilerden rivayette bulunduğu bilinmesi durumunda geçerlidir. Eğer tâbiînin hem güvenilir hem de

²⁶ İbnü's-Salâh, *‘Ulûmü'l-ḥadîs = Mukaddimetü İbni's-Şalâh*, 51.

²⁷ ‘Abdülhak b. Seyfi'd-Dîn b. Sa'dullâh el-Buḥârî ed-Dihlevî, *Mukaddime fî Uşûli'l-Ḥadîs*, thk. Selâm el-Ḥuseynî en-Nedvî (Beyrut: Dâru'l-Besâiri'l-İslâmiyye, 1406/1986), 44.

²⁸ Selahaddin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değerleri* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Atatürk Üniversitesi, 1981), 93-118.

²⁹ İbnü's-Salâh, *‘Ulûmü'l-ḥadîs = Mukaddimetü İbni's-Şalâh*, 55.

³⁰ Abdülhak ed-Dihlevî, *Mukaddime fî Uşûli'l-Ḥadîs*, 44.

³¹ Ebû Saîd Şalâhuddîn Halîl b. Keykeldî b. Âbillâh el-Alâî, *Câmi'u't-Taḥşîl fî 'Aḥkâmi'l-Merâsîl*, thk. Ḥamdî ‘Abdumecîd es-Selefi (Beyrut: y.y., 1407/1986), 42-43; Yusuf Ziya Keskin, “İmam Şâfiî'ye Gore Mürsel Hadisin Delil Olma Yönünden Değeri”, *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu*, thk. Mehmet Bilen (İstanbul, 2012), 184-200.

³² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Aḥmed b. ‘Alî b. Muḥammed el-‘Asḳalânî, *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuḥbeti'l-Fiker fî Muştalaḥi Ehli'l-Eşer*, thk. Abdulmuhsin b. Muhammed el-Kâsım, 2021, 180.

güvenilir olmayan râvilerden rivayet ettiği biliniyorsa, mürsel hadis hakkında tevakkuf hükmü verilmesi, âlimler arasında ittifakla kabul edilmiştir.³³

2.1.2. Muan'an Hadiste Tevakkuf

Muan'an hadis, râvi zincirinde “ عن ” edatı ile nakledilen rivayetlerdir. Bu tür rivayetlerde râvinin hadisi doğrudan ya da dolaylı bir şekilde naklettiği açık değildir. Bu belirsizlik, senedin ittisalinde şüpheye sevk ettiği için muan'an hadislerin sıhhatinin değerlendirilmesinde tevakkuf başvuru yöntemlerinden biridir.

Hadis rivayetinde, “ahberenâ” ve “haddesenâ” gibi ifadeler râviler arasında ittisal bulunduğunu ortaya koyan naklin en güvenilir ve en yüksek derecesi olarak kabul edilmiştir. Mezhebi gereği yalnızca duyduğu şeyleri rivayet ettiği bilinen râvilerin ve daha önce tedlîs yaptığı bilinmeyen râvilerin “ عن ” lafzıyla naklettiği rivayetler de bu değerle görülmiştir. Ancak zikri geçen kategori dışında kalan muan'an hadislerin muttasıl olup olmadığı hususunda bir kesinlik söz konusu değildir.³⁴ Bu durumda, râvinin güvenilir olduğu, rivayet ettiği kişiden hadis işittiğinin doğrulandığı ve özellikle tedlîs şüphesinden tamamen uzak olduğu tespit edilmelidir. İşaret edilen şartların sağlanmadığı durumlarda, muan'an rivayetlere ilişkin her bir hadis için ayrı ayrı tevakkuf etmek, yani râvinin gerçekten işitip işitmediği kesinleşmeden hüküm vermemek gereklidir. Çünkü hadis ilminin büyük imamlarından nakledilen bilgiler, râvilerin bazen tembellik ederek mürsel rivayetlerde bulunduklarını, bazen de gayret ederek isnad verdiklerini göstermektedir.³⁵ Bu durum, senedin ittisalinin her rivayet için kesin olarak tespit etmeyi son derece zahmetli ve güç bir hale getirmektedir. Sözü edilen zorluk nedeniyle muan'an hadislerin sıhhati tespit edilirken tevakkuf yöntemine başvurma çoğu zaman bir zorunluluk olduğu söylenebilir.

2.1.3. Mualllel Hadiste Tevakkuf

Mualllel hadis, zahiren sahih olan ancak senet veya metninde gizli bir kusur bulunan rivayetlere verilen isimdir.³⁶ Bu kusurlar, hadis ilmi açısından dikkatli bir inceleme ile tespit edilebilir. Râviler arasındaki nakil hataları, metindeki anlam çelişkileri veya sened zincirindeki kopukluklar gibi unsurlar, bir hadisin mualllel olarak kabul edilmesinin sebeplerindendir. Böyle hadislerde, tespit edilen kusurların sıhhat değerlendirmesini nasıl etkilediği konusunda tevakkufa başvurmak gerekebilir.

³³ Abdulhak ed-Dihlevî, *Mukaddime fi Uşûli'l-Ḥadîs*, 44.

³⁴ Mu'an'an hadisin ittisaliyle ilgili tartışmalar için bk: Hızır Yağcı, “Mu'an'an Hadîsin İttisâli ve 'an Sığasının Senedde Kullanım Şekli”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 18/2 (2020), 97-112.

³⁵ Ebû Abdullâh Muhammed b. Umer b. Muhammed Muhibbuddîn b. Reşîd el-Hehrî es-Sebtî, *es-Sunenu'l-Ebyen ve'l-Mevridu'l-Em'an fi'l-Muḥâkeme beyne'l-İmâmeyn fi's-Senedi'l-Muanan*, thk. Şalâh b. Sâlim el-Mişrâtî (Medine: y.y., 1417), 31.

³⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-ḥadîs = Mukaddimetü İbni's-Şalâh*, 89.

Muallel hadisteki illet, hadisin zahiren sahih görünmesine rağmen, derin ve gizli sebeplerden kaynaklanan bir kusurdur. Bu kusur, ya hadisin yalnızca bir râvinin rivayetiyle tek kalması ya başkalarının rivayetlerine aykırı olması ya da bu durumlara eşlik eden birtakım karinelerle kendini belli eder. Hadis ilminde uzman bir kişi, zahiren muttasıl olan bir rivayetin mürsel olduğunu veya merfû olan bir rivayetin mevkûf olduğunu ortaya çıkartabilir. Bu tür şüpheler, hadisin sıhhatine hükmetmede tevakkuf etmeyi gerektirir ve o hadisin sahih olduğuna hükmedilmesine mani teşkil eder.³⁷

Örnek olarak, Abdullah b. Ukaym'den rivayet edilen şu hadis verilebilir: “*Henüz genç bir delikanlı iken, Cüheyne toprağında bize Allah Resûlü'nün bir mektubu okundu: 'Ölü hayvanın derisinden veya sinirinden faydalanmayın.'*”³⁸ Bu rivayet, ittisalindeki belirsizlikler ve râvilerinin isimleri verilmeden “*şeyhler*” olarak zikredilmesi nedeniyle gizli bir kusur ihtimali belirmiştir. Bu sebeple, Ahmed b. Hanbel hadisi tashih etmede tevakkuf etmiş ve hakkında kesin bir hüküm vermekten kaçınmıştır.³⁹

2.1.4. Mevzû Hadislerde Tevakkuf

Mevzû hadisler, Hz. Peygamber'e nispet edilmesine rağmen gerçekte ona ait olmayan uydurma rivayetlerdir.⁴⁰ Bu tür hadisler, genellikle dinî otorite sağlamak, siyasi ya da toplumsal amaçlarla halkı yönlendirmek gibi niyetlerle ortaya çıkmıştır. Ancak bazı rivayetlerin mevzû olup olmadığının kesin olarak belirlenmesi her zaman kolay olmayabilir. Şüpheli ifadeler, zayıf senet zincirleri veya metinlerdeki mantık dışı unsurlar değerlendirilirken tevakkuf gerekebilir.

Bazı münekkithlerin hadisleri zayıf veya uydurma olarak nitelendirme yöntemlerinden biri, uydurma hadis rivayet ettiği bilinen bir râvinin rivayet ettiği tüm hadisleri uydurma kabul etmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin de (ö. 597/1201) *el-Mevzûât* adlı eserin terkiibinde kullandığı bu yöntem her zaman doğru sonuca götürmemiştir. Bir râvinin uydurma ile tanınması, onun rivayet ettiği her hadisin uydurma olduğunu zorunlu kılmaz. Nitekim zayıflık veya yalancılıkla itham edilen bir râvinin rivayeti başka bir tarikten gelmiş olabilir. Böyle hususiyetlere dikkat etmediği için İbnü'l-Cevzî pek çok müellif tarafından tenkit edilmiştir.⁴¹ Bu hususta doğru yaklaşım her bir rivayetin kendi şartlarında değerlendirilmesidir. Zira bir râvinin bazı rivayetleri uydurma olsa bile diğer rivayetlerinin sahih olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim Kadı Ebü'l-Ferec Nehrevânî (ö. 390/1000), *el-Celis es-Sâlih* adlı eserinin yüzüncü meclisinde şöyle demiştir: “*Bazı hadis*

³⁷ Ebü'l-Hasen et-Tebrizî, *el-Kâfi fî Ulumi'l-Hadis*, ed. Ebu Ubeyde Meşhur b. Selman (Ürdün: ed-Dâru'l Eseriyye, 2008), 274.

³⁸ Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî, *el-Muşannef*, thk. Hâbiburrahmân el-'Azamî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403), 1/65.

³⁹ Adnan b. Muhammed el-Arur, *Divânu's-Sünne* (Mektebetü's-Şâmela, 1441), 4/451-461.

⁴⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-İhadiş = Mukaddimetü İbni's-Şalâh*, 99.

⁴¹ Yaşar Kandemir, “*el-Mevzûât*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 496-498.

âlimleri ve ilimde derinliği olmayan pek çok kişi, bir râvinin zayıf olmasını onun rivayetinin batıl olduğuna ve tamamen reddedilmesi gerektiğine delil saymışlardır. Bu görüş, açık bir cehalet göstergesidir. Çünkü yalan söylemekle bilinen bir râvi doğruluğu veya yanlışlığı ihtimal dâhilinde olan bir haber rivayet ederse, bu rivayet hakkında mutlak bir doğrulama veya yalanlama yapılması doğru değildir. Bunun yerine, sıhhati hakkında tevakkuf etmek ve rivayetin içeriğiyle amel etmekten kaçınmak doğru yaklaşım olacaktır.”⁴²

2.1.5. Şâz Hadiste Tevakkuf

Şâz hadis, güvenilir bir râvinin, kendisinden daha güvenilir veya çoğunluk tarafından rivayet edilen hadise aykırı şekilde naklettiği rivayetler için kullanılan bir terimdir.⁴³ Bu tür hadislerde râvinin rivayeti güvenilirliğine rağmen kabul görmüş diğer rivayetlerle çeliştiğinde sıhhat açısından şüphe doğurabilir. Bu çelişki durumlarında rivayetin doğruluğuna veya yanlışlığına dair kesin bir hüküm vermek kolay değildir. Hadis âlimleri, böyle durumlarda şâz hadisi ihtiyatla ele almış ve genellikle hakkında tevakkuf etmeyi, yani rivayetin doğruluğu veya yanlışlığı konusunda acele etmemeyi tercih etmişlerdir.⁴⁴

Benzer ifadeler Şâfiî ve Hicaz ehlinin bir topluluğun görüşü olarak şöyle aktarılmıştır: “Hadis hâfizlarına göre şâz hadis, yalnızca bir isnad bulunan ve bir râvinin ister güvenilir olsun ister olmasın tek kaldığı hadistir. Güvenilir olmayan birinden gelen rivayet metruk olup kabul edilmez. Güvenilir bir râviden gelen ise bu tür bir rivayet hakkında tevakkuf edilir ve delil olarak kullanılmaz.”⁴⁵

Buradan hareketle şâz hadislerin delil olma değerinin sınırlı olduğunu söylemek mümkündür. Tevakkuf ve ihtiyatla yaklaşma gerekliliği böyle rivayetlerin fikhî veya itikadî konularda temel bir referans olarak kullanılmamasını işaret etmektedir. Ancak bu hadislerin şahid veya mütâbâatı bulunması durumunda sıhhat değerleri yeniden değerlendirilmelidir.

2.1.6. Metindeki Ziyade ve Noksanlıkta Tevakkuf

Hadis metnlerindeki ziyade ve noksanlar rivayetlerin sıhhatinde önemli bir konudur. İşaret edilen farklılıklar, râviler arasındaki nakil farklarından veya metnin eksik ya da fazla aktarılmasından kaynaklanabilir. Hadis âlimleri, bu durumlarda genellikle ihtiyatlı bir yaklaşım benimsemiştir.

Bir râvi, başka bir râviyle ortak bir rivayette bulunduğu temelde kural rivayetlerin birbiriyle örtüşmesidir. Ancak ziyade veya noksanlık içeren rivayetler hadis âlimlerinin

⁴² Ebü'l-Ferec el-Me'âfi b. Zekeriyâ b. Yahyâ el-Cerîrî en-Nehrevânî, *el-Celîsu's-Sâlihu'l-Kâfi ve'l-Enîsu'n-Nâşihu's-Sâfi*, thk. 'Abdulkerîm Sâmi el-Cundî (Beyrut: y.y., 1426/2005), 737.

⁴³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs = Mukaddimetü İbni's-Salâh*, 76.

⁴⁴ Mustafa es-Sibâi, *es-Sunnetu ve'l-Mekânetuha* (Şam: Meketebetü'l-İslâmî, 1402), 96.

⁴⁵ 'Ebû 'Amr Taqıyyüddîn 'Osmân b. 'Abdurrahmân, *Ulûmü'l-hadîs = Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nüreddîn 'İtr (Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1406/1986), 77.

hadisleri değerlendirme biçimini etkilemiştir. Eğer bir rivayet noksanlık bakımından diğerine aykırı düşerse genellikle hadisin kaynağının sağlam, râvisinin güvenilir olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Buna karşılık, eğer rivayetler arasındaki fark ziyade şeklinde baş göstermişse hadisçiler genellikle ihtiyatlı bir yaklaşım sergileyerek hadisi dikkatle incelemeyi tercih etmişlerdir. Bu bağlamda, İmam Şâfiî'nin şu sözü önemlidir: *“Bir râvinin rivayetinde eksiklik olması fazlalık olmasından yeğdir. Bu durumda, eksiklik içeren bir rivayet aslında daha sağlam kabul edilirken, fazlalık ise dikkatli bir değerlendirmeyi gerektirir.”*⁴⁶

İbnü's-Sabbâğ'ın (ö. 477/1084) bir râvinin hadise ekleme yapması hakkında şu açıklamayı yaptığı nakledilmiştir: *“Eğer râvi, hadisin aslını ve eklediği ziyadeyi farklı meclislerde işittiğini belirtirse bu ziyade kabul edilir. Ancak eğer söz konusu iki rivayetin aynı meclisten geldiğini ve hadisi defalarca tekrarladığı hâlde başlangıçta bu ziyadeyi aktarmadığını, fakat sonradan rivayet ettiğini söylerse, duruma göre hüküm verilir. Şayet râvi bu ziyadeyi nakletmeyi unuttuğunu söylerse ziyade kabul edilir. Ancak herhangi bir açıklama yapmazsa bu ziyade hakkında tevakkuf edilmesi gerekir.”*⁴⁷

2.2. İsnadda Tevakkuf

İsnaddaki en önemli olgu senedin ittisal halinde olmasıdır. Bu sayede hadisin sıhhati konusunda önemli bir kıtas sağlanmış olur. İttisalin sağlanması ise muâsara, likâ ve semâ gibi şartların gerçekleşmesine bağlanmıştır. Bu şartlar açıkça sağlanmadığı durumlarda ise hadisin sıhhati hususunda tereddütler yaşanmış ve tevakkufa müracaat edilmiştir.

2.2.1. Muâsarada Tevakkuf

Râviler arasında muâsara ilişkisinin tespit edilmesi rivayetlerin muttasıl ya da münkatı olduğuna dair değerlendirmelerde oldukça önem arz eder. Ancak bazı durumlarda râviler arasında çağdaşlık bulunup bulunmadığı tam olarak belirlenememiş ve delillerin yetersizliği sebebiyle tevakkuf elzem olmuştur.

Örneğin, Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) bir rivayetinde Hz. Peygamber'e şöyle sorulmuştur: *“Ya Resûlullah, ben görme engelliyim, evim uzakta ve beni götürecek kimse de yok. Evimde namaz kılabilir miyim?”* Hz. Peygamber de, *‘Ezanı duyuyor musun?’* diye sormuş, o da *‘Evet’* deyince, *‘O halde sana izin veremem’* buyurmuştur.⁴⁸ Hadisin isnadı konusunda İbnü'l-Kattân (ö. 628/1231) şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: *“İbn Ümmü Mektûm'dan rivayet edilen bu hadis, isnadın ittisali açısından bir problem taşımaktadır. Çünkü rivayetin senedinde yer alan Ebû Zûr'a'nın, İbn Ümmü Mektûm'dan doğrudan hadis işitip işitmediği kesin olarak bilinmemektedir. Ayrıca, İbn Ümmü Mektûm'un vefat tarihi ve Ebû Zûr'a'nın yaşadığı dönem arasındaki zaman dilimi, doğrudan*

⁴⁶ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfiî ez-Zerkeşî, *en-Nuket 'alâ Muqaddimeti İbni's-Şalâh*, thk. Zeynulâbidîn b. Muhammed Bilâ Ferec (Riyad: Eḍvâu's-Selef, 1419/1998), 470.

⁴⁷ Zeynuddîn el-İrâkî, *Şerhu't-Tabsıra ve't-Tezkira*, 1/264.

⁴⁸ Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdullhamîd (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, ts.), "Salât, 47."

bir rivayete *imkân taşıyacak kesinlikte değildir*.⁴⁹ Burada râvilerin çağdaş olup olmadıkları tespit edilemediği için isnadda ittisalın varlığı şüpheli hale gelmiştir. Bu durumda İbnü'l-Kattân el-Fâsî'nin hüküm vermekten kaçınarak tevakkuf yolunu tercih ettiği görülmektedir.

2.2.2. Likâda Tevakkuf

Hadis ilminde, rivayetlerin doğruluğunu belirlemede râvilerin birbirleriyle görüşmüş olması önemlidir. Likânın gerçekleşip gerçekleşmediği, rivayetin muttasıl veya münkâtı sayılmasında kritik bir ölçüttür. Kesin bilgi bulunmadığında, hadis âlimleri hüküm vermekten kaçınmışlardır.

Bu duruma örnek olarak Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Müsned* adlı eserinde geçen şu rivayet gösterilebilir: “Biz, Resûlullah ile hac yaptığımızda kimimiz altı, kimimiz yedi taş attı.”⁵⁰

Bu rivayet, Mücahid (ö. 103/721) tarafından Sa'd b. Ebî Vakkas'tan nakledilmiştir. Her ne kadar rivayet görünüşte muttasıl gibi dursa da râviler arasında likânın gerçekleştiğine dair kesin bir bilgi bulunmadığından şüpheyile karşılanmıştır. Çünkü Mücahid'in Sa'd'dan doğrudan rivayet işittiği sabit değildir. Genellikle Sa'd'ın oğlu Âmir b. Sa'd aracılığıyla rivayette bulunmuştur. Aynı şekilde Mücahid'in İbn Ömer, İbn Abbas, Ebû Said, Câbir, Ebû Hüreyre ve Hz. Âişe gibi sahâbîlerden aktardığı rivayetlerin çoğu mürseldir. Ayrıca Hz. Âişe ve Hz. Ali'den yaptığı rivayetler de genellikle münkâtıdır. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın h. 58 yılında vefat ettiği ve bu tarihte Mücahid'in yaklaşık 38 yaşında olduğu göz önüne alındığında Sa'd'dan hadis işitmesi ihtimal dahilindedir. Ancak bu konuda kesin bir bilgi bulunmadığından râviler arasında likâ gerçekleşip gerçekleşmediği belirsizliğini korumaktadır.⁵¹

Benzer bir durum Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen* adlı eserinde geçen şu rivayette görülmektedir: “Muhammed b. Ali b. Abdullah dedesi İbn Abbas'tan şöyle rivayet etti: Resûlullah, doğu halkı için mikât yeri olarak Akîk'i belirledi.”⁵²

İbnü'l-Kattân el-Fâsî bu hususta “Bu hadisin muttasıl olup olmadığı konusunda şüphe vardır. Muhammed b. Ali'nin genellikle babası üzerinden dedesi İbn Abbas'tan rivayet ettiği bilinmektedir. Ancak bu isnadda dedesinden doğrudan rivayet ettiği görülmektedir. Buhârî (ö. 256/870) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), bu râvinin dedesinden doğrudan hadis işittiğini zikretmemiş, sadece babası aracılığıyla rivayet ettiğini belirtmişlerdir. Ayrıca Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* adlı eserinde, onun dedesinden duyduğuna veya onu gördüğüne dair bir

⁴⁹ ‘Alî b. Muhammed b. ‘Abdumelik el-Kitâmî el-Fâsî ‘Ebu'l-Hasan İbnu'l-Kattân İbnu'l-Kattân el-Fâsî, *Beyânu'l-Vehm ve'l-İhâm fî Kitâbi'l-Ahkâm*, thk. el-Huseyn Âyet Saîd (Riyad: Dâru't-Taybe, 1418/1997), 2/551.

⁵⁰ Hadisin sözü edilen eserde zikrine rastlanılmamıştır.

⁵¹ İbnu'l-Kattân el-Fâsî, *Beyânu'l-Vehm ve'l-İhâm fî Kitâbi'l-Ahkâm*, 2/559.

⁵² Ebû Dâvud, “Menâsik”, 8.

bilgi bulunmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla bu rivayetin münkatı olabileceği düşünülmektedir.” Şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.⁵³ Nitekim Muhammed b. Ali’nin h. 62 yılında doğduğu, İbn Abbas’ın h. 68 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda ikili arasında şartların muâsarada sağlandığı ancak likâ hususunda yeterli gelmediği görülmektedir.

Bir diğer örnek ise Mesrûk’un Muâz’dan onun da Hz. Peygamber’den rivayet ettiği “*Buluğ çağına ermiş her kişiden bir dinar veya bunun karşılığı olan Maâfir kumaşı al. Otuz baş sığır için bir erkek veya dişi dana, kırk baş sığır için ise bir yaşını doldurmuş dişi sığır al.*”⁵⁴ hadisidir. Rivayette Mesrûk ile Muâz arasında likâ gerçekleşip gerçekleşmediği hususunda bazı şüpheler dile getirilmiştir.⁵⁵

İbnü’l-Kattân bu tür rivayetler hakkında genel bir değerlendirme yaparak şunları söylemiştir: “*Hadis ilmindeki kaidelere göre aynı dönemde yaşamış ancak birbirleriyle görüşüp görüşmedikleri kesin olarak bilinmeyen râvilerin hadisleri konusunda, çoğunluk görüşüne ve özellikle Buhârî ile Ali b. el-Medînî’nin (ö. 234/848-49) şartlarına göre hareket edilmelidir. Bu şartlara göre râvilerin en az bir kez bir araya geldiklerinin bilinmesi gerekmektedir. Eğer bu konuda kesin bir bilgi yoksa rivayet münkatı olarak değerlendirilmez; ancak filancaın filancadan hadis işittiği sabit değildir denilir.*”⁵⁶

Bu örnekler râviler arasında likâyâ ilişkin belirsizliklerin hadislerin ittisal ve inkıta durumlarına yönelik değerlendirmelerde nasıl dikkate alındığını göstermekte ve hadis âlimlerinin böyle durumlarda genellikle tevakkuf ettiklerini ortaya koymaktadır.

2.2.3. Semâda Tevakkuf

Hadis ilminin temel unsurlarından biri olan semâ yani bir râvinin hocasından doğrudan işiterek hadis öğrenmesi, isnad sisteminin vazgeçilmez bir parçası olarak kabul edilmiştir. Ancak, semâ yoluyla rivayet edilen hadislerin sıhhati hususunda zaman zaman tereddütler ve ihtilaflar meydana gelmiştir. Bu bağlamda râvinin hocasından bizzat duyduğunu iddia ettiği rivayetlerin gerçekten semâ yoluyla sabit olup olmadığına ilişkin ortaya çıkan şüpheler ve bu şüphelerin hadis usulündeki yeri ciddi bir araştırma alanı oluşturmuştur.

Bu konuda İbn Huzeyme’nin tutumu dikkat çekicidir. Örneğin, Ebü’l-Ahfas, Mevrak el-Aclî ve Katâde yoluyla gelen, İbn Mes’ud’un Hz. Peygamber’den naklettiği “Kadının namazının en hayırlısı, evinin en تنها yerinde kıldığı namazdır.”⁵⁷ hadisi hakkında şüpheler dile getirmiştir. İbn Huzeyme, bu hadisi “Kadının kendi odasındaki namazı –eğer

⁵³ İbnü’l-Kattân el-Fâsî, *Beyânu’l-Vehm ve’l-İhâm fî Kitâbi’l-Ahıkâm*, 2/558-559.

⁵⁴ Ebû ‘Abdurrahmân Ahmed b. Şu‘ayb en-Nesâî, *Sunenu’n-Nesâî* (Dâru’r-Risâleti’l-‘Âlemiyye, 2018), “Zekât”, 8.

⁵⁵ Ebû Muhammed ‘Alî b. Ahmed el-Endelûsî, *el-Muhallâ* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 4/100.

⁵⁶ İbnü’l-Kattân el-Fâsî, *Beyânu’l-Vehm ve’l-İhâm fî Kitâbi’l-Ahıkâm*, 2/574-576.

⁵⁷ İbn Huzeyme, *Şahîhu İbni Huzeyme*, 3/94.

Katade bu rivayeti Mevrak b. el-Aclî'den işitmişse- tercih edilir” başlığı altında nakletmiştir. Söz konusu ifadeler, İbn Huzeyme'nin, Katade'nin bu hadisi gerçekten işitip işitmediği konusunda tereddüt ettiğini ve bu rivayetle amel etmekte tevakkuf ettiğini göstermektedir.

Rical kitaplarında râviler arasında semâ yoluyla hadis işitme meselesi her zaman önemli bir araştırma konusu olmuştur. Bu bağlamda, Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* adlı eserinde râvilerden Abdullah İbn Avn'ı değerlendirirken “İbn Avn, Enes'i gördü, ancak ondan hadis işitip işitmediğini bilmiyorum.” diyerek bu konuda bir kanaate varamadığını belirtmiştir. Ayrıca, “Eyyub da Enes'i gördü, fakat ondan herhangi bir şey işitmedi. Yunus ise ‘Onu bilmiyorum’ dedi” ifadelerini ekleyerek, hem İbn Avn hem de Yunus'un Enes'ten hadis işitip işitmediği hususunda tereddüt yaşadığını dile getirmiştir.⁵⁸

İfade edilen örnekler, semâ meselesinde bazı râvilere dair şüphelerin hadislerin sıhhatine doğrudan etkisi olduğunu ve muhaddislerin rivayet esnasında semânın gerçekleşip gerçekleşmediğine göre gerek râvi gerekse rivayeti hakkında tevakkuf yolunu tercih ettikleri görülmektedir.

2.3. Râvide Tevakkuf

Râvide tevakkuf, râvinin güvenilirliğine dair kesin bir hüküm verilemediği durumlarda ihtiyatlı bir yaklaşımı göstererek hem hadislerin sıhhatini koruma hem de aceleci yargılardan kaçınma açısından önemlidir. Bu ilke, özellikle râviler hakkında çelişkili değerlendirmelerin bulunduğu ya da yeterli bilginin sağlanamadığı durumlarda hakkaniyetli hareket etme anlayışının bir yansımasıdır. Böylece, râvide tevakkuf yöntemi, hem hadis ilminin titizliğini ortaya koymakta hem de hatalı hükümlerin önüne geçerek ilmin güvenilirliğini artırmaktadır.

Bu bağlamda, Ebû Bekir el-Berdîcî'nin (ö. 301/914) şu ifadeleri dikkate değerdir: “Eğer Saîd b. Ebî Arûbe'nin Katâde'den, onun da Enes'ten, Resûlullah'a dayandırdığı bir hadis sana ulaşır ve bu hadise Hişâm ve Şu'be muhalif olur ise Şu'be ve Hişâm'ın görüşü Saîd'in görüşüne tercih edilir. Eğer Hammâd b. Seleme, Hemmâm, Ebân ve onların benzeri şeyhler Katâde'den, onun da Enes'ten, Resûlullah'a dayandırdığı bir hadis rivayet eder ve Saîd, Hişâm veya Şu'be onlara muhalif olursa, bu durumda Hişâm, Saîd ve Şu'be'nin görüşü tercih edilir. Ancak Hemmâm b. Yahyâ, Ebân ve Hammâd b. Seleme, bir hadiste mutabık kalır ve onlara Şu'be, Hişâm veya Saîd muhalefet ederse -ister biri ister ikisi veya üçü birden muhalefet etsin- bu hadis hakkında tevakkuf edilir. Çünkü Şu'be, Saîd ve Hişâm, Hemmâm, Ebân ve Hammâd'dan daha sika kabul edilir.”⁵⁹

Bu yaklaşıma paralel olarak isnad zincirinde yukarıda yer alan ancak bazı rivayetlerde yalnız kalan râviler için talebeler ve kendilerine yakın olanların işitmesi amacıyla özel

⁵⁸ Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-‘İlel ve Ma‘rifetü'r-Ricâl* (Riyad: Mektebetü'l-Me‘ârif, 1422/2001), 36.

⁵⁹ Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li ‘Ahlâki'r-Râvi ve ‘Âdâbi's-Sâmi‘*, thk. Maḥmûd et-Ṭaḥḥân (Riyad: Mektebetü'l-Me‘ârif, 1983/1403), 2/296, 31.

meclisler düzenlenmiştir. Zikri geçen meclislerde râviler davet edilerek bizzat kendilerinden rivayet dinlenmiş ya da bu rivayetler kendilerine okunmuştur. Ancak İbn Dakîk el-İd, (ö. 702/1302) bu uygulamayı diğer unsurlarda denklik sağlanması şartına bağlamıştır. Şöyle ki, eğer râviler arasında ilim ve güvenilirlik bakımından fark varsa, örneğin daha yukarı derecede olan râvi genel halktan biri olup ilimde yeterince bilgi sahibi değilse ve daha aşağıdaki râvi bilgili ve güvenilir biriye bu yöntemin uygulanmasında tevakkuf edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü halktan olan râviden yapılan rivayetlerde eksikliklerin bulunması mümkündür. Böylelikle, râvide tevakkuf ilkesinin kapsamı ve sınırları belirgin bir şekilde ortaya konmuştur.⁶⁰

Sonuç olarak, râvilerin tercih edilmesinde tevakkuf yöntemine başvurmak râviler arasındaki güvenilirlik farklılıklarını dikkate alarak çelişkili durumlarda hüküm vermekten kaçınmak ilmi tarafsızlık ve doğruluk arayışının bir göstergesi sayılabilir.

2.4. Cerh ve Ta'dil Karşısında Tevakkuf

Cerh ve ta'dil, hadis ilminde râvilerin güvenilirliğini değerlendirmek için temel araçlar arasında yer almıştır. Ancak her iki uygulama da daima net bir sonuca ulaşamayabilir. Muhaddisler bu tür belirsizlik durumlarında tevakkuf ilkesine başvurmuş aceleci yargılardan kaçınmışlardır.

İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), cerh ve ta'dilin net olmadığı durumlarda, hadis talebelerini yanlış sonuca ulaşmaktan sakındırmış ve bu gibi durumlarda tevakkuf yöntemiyle karar verilmesi için zaman tanınmasını önermiştir: *"Birisi şöyle diyebilir: 'İnsanlar, râvilerin cerhedilmesi ve hadislerinin reddedilmesinde hadis imamlarının cerh veya cerh ve ta'dil konusunda yazdıkları eserlere dayanıyorlar. Bu eserlerde genellikle sebebin açıklanmasına çok az yer verilir. Çoğunlukla sadece şu ifadelerle yetinirler: 'Falan zayıftır', 'Falan bir şey değildir' ya da 'Bu hadis zayıftır', 'Bu hadis sabit değildir' gibi... Böyle bir durumda, sebebin açıklanmasını şart koşturmak, cerh meselesinin büyük ölçüde terk edilmesine ve kapısının kapanmasına yol açar. Buna cevaben deriz ki: Bu tür ifadeleri cerhi ispat etmek ve onunla hüküm vermek için esas almasak da bu tür bir beyan üzerine, söz konusu şahsın hadislerini kabul etmekten tevakkuf etmeyi esas alırız. Çünkü bu tür ifadeler, onların hakkında bizde kuvvetli bir şüphe uyandırmıştır ki böyle bir şüphe ancak tevakkufu gerektirir."*⁶¹

İmam Nevevî de (ö. 676/1277) bu konuda benzer bir görüş ortaya koyarak ta'dilin sebep belirtilmeksizin kabul edilmesi gerektiğini, ancak cerhin mutlaka gerekçesiyle birlikte açıklanması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre, sebep belirtilmeyen cerhlerin bulunduğu cerh ve ta'dil kitaplarının faydası, bu kitaplarda cerh edilen kişiler hakkında ihtiyatlı davranmayı sağlamaktır. Eğer onların durumları araştırılır, haklarındaki şüpheler giderilir

⁶⁰ Şemsuddîn es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîb bi-Şerh Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-'Irâkî*, 3/238.

⁶¹ 'Ebû 'Amr Taqıyyüddîn 'Osmân b. 'Abdurrahmân, *'Ulümü'l-hadîs = Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nüreddîn 'İtr (Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1406/1986), 108.

ve güvenilir olduklarına kanaat getirilirse, hadisleri kabul edilir. Nitekim bu durumdaki bazı râviler, Sahîhayn'da yer almaktadır.⁶²

Bu bağlamda bid'at ehlinin rivayetlerinin kabulü konusunda tevakkuf, olası seçeneklerden biri olarak değerlendirilmiştir. Bilindiği gibi bid'at ehlinin kendi mezhebini savunarak rivayet ettiği hadislerin kabul edilip edilmeyeceği konusunda hadisçiler arasında bir ittifak bulunmamaktadır. Bazı âlimler, bu tür rivayetleri tamamen reddederken bazıları ise kabul için belirli şartlar öne sürmüştür. Örneğin hadisin başka bir senedi bulunmadığında, bid'at ehli olan bir râvinin rivayeti kabul edilebilmiştir. Ancak cerh ve ta'dîl yapan âlimlerin mezhepleri ile cerh yapılan râvinin mezhebi dikkatlice incelenmelidir. Eğer mezhepleri farklıysa cerh doğrudan kabul edilmemeli ve gerekçesi açıkça belirtilmediği sürece tevakkuf yapılmalıdır.⁶³

Sonuç olarak, özellikle mezhep farklılıklarının etkili olduğu durumlarda, âlimler cerh ve ta'dîl edilen râvilerle karşı aceleci hükümler vermekten kaçınmış ve tevakkuf ilkesini benimsemişlerdir.

2.5. Bir Münekkidin Aynı Râvi Hakkında Cerh ve Ta'dîli Karşısında Tevakkuf

Bazı durumlarda, bir münekkid aynı râvi için hem cerh hem de ta'dîl ifadeleri kullanabilmekte bu da hadis âlimleri arasında farklı yorumlara yol açmaktadır. Böyle bir durumda, hadisler arasında ihtilafı gidermede temel prensiplerinden biri olan tevakkufa başvurularak kesin bir hüküm vermeden önce daha derinlemesine bir inceleme yapılması önerilmiştir.

Meselâ, Zerkeşî, (ö. 794/1392) Yahyâ b. Ma'în'in (ö. 233/848) bir râviyi bazen zayıf başka bir zaman sika olarak değerlendirdiğini örnek olarak zikretmiştir. Aynı şekilde, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) bir râviyi bir defasında *es-Sikât* adlı eserinde zikrederken başka bir yerde zayıf râviler arasında göstermesi de bu duruma bir başka örnek olarak sunulmuştur. Zerkeşî, farklı değerlendirmelerin arka planını açıklamak üzere Ebû Bekr el-İsmâ'îlî'den (ö. 371/982) şu nakle yer vermiştir: “Bu durum, bir şahıs hakkında kendisine sorulan kimsenin kalbine hadis ilmindeki durumuna dair o anda bir kanaat oluşmasıyla ilgilidir. Bu kanaat, onun kalbinde bir reddiye meydana getirebilir ve verdiği cevap, o anda aklına gelen söz konusu düşünceye dayanır. Ancak farklı bir zamanda onun hakkında aksi bir kanaat oluşabilir ve bu kez de bu yeni kanaat doğrultusunda cevap verir. Bu durum bir çelişki veya imkânsızlık anlamına gelmez. Bilakis bu iki farklı cevap, iki ayrı zamanda ortaya çıkan farklı kanaatlerden kaynaklanmaktadır.” Son tahlilde Zerkeşî, böylesi farklı değerlendirmelerin nasıl ele alınması gerektiği hususunda iki çelişkili görüşten birinin diğerine göre daha sonra ifade edildiği kesin olarak biliniyorsa

⁶² Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Taḥrîb ve't-Teysîr li Ma'rifeti Suneni'l-Beşîr en-Neẓîr fî Uṣûli'l-Ḥadîṣ* (Beyrut: y.y., 1405/1985), 49.

⁶³ Taḥıyyuddîn Ebu'l-Feth Muḥammed b. 'Alî b. Vehb b. Muṭî' İbn Dakîk el-'İd, *el-İktirâh fî Beyâni'l-İştîlâh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 59.

sonradan söylenenin öncelikli kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak böyle bir kesinlik yoksa râvinin durumu hakkında tevakkufun daha uygun olacağını ifade etmiştir.⁶⁴

Bir râvinin durumu hakkındaki değerlendirmelerde çelişkili ifadeler ortaya çıktığında bunları uzlaştırmak her zaman mümkün olmayabilir. Örneğin, bir kişi bir râvinin öldüğünü kesin bir şekilde ifade etmişken bir başkası aynı şahsı daha sonra hayatta gördüğünü belirtirse bu durumda bir çelişki doğar ve iki görüşü birleştirmek imkânsız hale gelir. Sözü edilen durumlarda tercihe başvurmak gerekebilir. Böyle durumlarda çoğunluğun görüşüne öncelik verilmesi gerektiğini savunanlar da olmuştur. Bu görüşe göre, bir râviyi ta'dil edenlerin sayısı fazla ise bu durum onların görüşüne itibar edilmesini gerektirir. Zira çoğunluk, delil açısından daha güvenilir kabul edilir.⁶⁵

Ancak Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), ifade edilen yaklaşımın her zaman kesin doğruya ulaşmayı garanti etmediği gerekçesiyle reddetmiştir. Çünkü ta'dil edenlerin sayısının fazla olması, cerh edenlerin bildiği bir kusurun göz ardı edilmesini haklı çıkarmaz. Çünkü cerh, somut bir kusuru tespit etmeye dayanır ve ta'dil edenlerin anılan kusuru bilmemeleri mümkündür. Bu nedenle, cerh eden kişi tek başına dahi olsa, onun görüşü yüzlerce ta'dil edenden daha güçlü kabul edilebilir. Cerh, bir kusuru açıkça ortaya koyduğu için çoğu zaman ta'dilden önce gelir.⁶⁶

Sonuç olarak, bir kişinin aynı râvi hakkında farklı zamanlarda hem cerh hem de ta'dilde bulunması mümkündür. Böyle bir örnekle karşılaşıldığında değerlendirmenin yapıldığı dönemdeki bilgi birikimi veya arka plan göz önünde bulundurulmalıdır. Böyle durumlarda, genellikle son söylenen esas alınmalıdır. Ancak, hangi değerlendirmenin daha sonra yapıldığına dair kesin bir bilgi yoksa tevakkuf tercih edilmelidir.⁶⁷

2.6. Râvinin Cehli Durumunda Tevakkuf

Râvinin kimliğinin meçhul olması adalet ve zabt yönünden yeterliliği hakkında kesin bir hükme varılamamasına yol açar. Bu durum hadis tenkit metodolojisinde ve râviler hakkında hüküm verirken izlenecek yöntemlerin belirlenmesinde önemli tartışmalara neden olmuştur. Böylesi râvilerin rivayetlerinin kabul edilip edilemeyeceği konusu klasik hadis usûlü âlimleri arasında farklı yaklaşımlarla ele alınmıştır.

Hadisçilerin çoğu, yalnızca sikâ râvilerin rivayette bulunduğu ancak adalet ve zabt durumu ayrıntılı bir şekilde bilinmeyen kimselerin rivayetlerini kabul etmiş ve bu râvilerle delil getirmeyi caiz görmüştür. Sözü edilen görüşü benimseyenler arasında Bezzâr (ö.

⁶⁴ Zerkeşî, *en-Nuket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Şalâh*, 3/361.

⁶⁵ Ebû'l-Hayr Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed Şemsuddîn es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîş bi-Şerh Elfiyyeti'l-Hadîş li'l-'Irâkî*, thk. 'Alî Huseyn 'Alî (Mısır: Mektebetu's-Sunne, 1424/2003), 2/35-36.

⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-Rivâye*, thk. Ebû 'Abdullâh es-Sevraķî, İbrâhîm Hamdî el-Medenî (Medine: y.y., ts.), 107.

⁶⁷ Ebû'l-Hayr Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed Şemsuddîn es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîş bi-Şerh Elfiyyeti'l-Hadîş li'l-'Irâkî*, thk. 'Alî Huseyn 'Alî (Mısır: Mektebetu's-Sunne, 1424/2003), 2/36.

292/905) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi önde gelen hadis âlimleri bulunmaktadır. Nitekim Bezzâr, “Bir râviden iki güvenilir kimse rivayette bulunmuşsa, onun cehaleti giderilir ve adaleti sabit kabul edilir.” demiştir.⁶⁸ Benzer şekilde, Dârekutnî de *es-Sünen*’in diyetler bölümünde, Hıf b. Mâlik’in İbn Mes’ûd’dan rivayet ettiği bir hadis ile ilgili konuşurken bu görüşü desteklemiştir.⁶⁹

Buna karşılık, hadis ilmiyle meşgul olan muhakkik âlimler ve diğer ilim ehli, meçhul râvilerin rivayetleriyle delil getirme konusunda daha temkinli bir yaklaşım sergilemişlerdir. Bu âlimler, böyle bir râvinin adaletinin kesin olarak sabit olması gerektiğini ifade etmiş ve aksi hâlde bu tür rivayetlerin delil olarak kullanılmaması gerektiğini savunmuşlardır. Söz konusu görüşü benimseyenler arasında Ebû Hâtim ve Tirmizî (ö. 279/892) öne çıkmaktadır.

Ebû Hâtim, güvenilir râvilerin rivayette bulunduğu bir râviyi zikrettiğinde bile kendisine bu râvi hakkında sorulduğunda “meçhul” diyerek onun hakkında kesin bir kanaate varmaktan kaçınmıştır. Örneğin, Ziyâd b. Cârîye et-Temîmî hakkında, “Ondan Mekhûl ve Yûnus b. Meysere rivayette bulunmuştur; ancak kendisi 'şeyhün meçhûl' olarak kalır.” ifadesini kullanmıştır.⁷⁰ Aynı şekilde, Tirmizî de kitabının sonunda, “*Ebân b. Ebî Ayyaş’tan birçok imam rivayette bulunmuştur. Ancak, Ebû Avâne (ö. 316/929) ve diğerlerinin onun zayıflığı ve gafleti konusunda belirttiklerine rağmen güvenilir kimselerin ondan rivayet etmesine aldanılmamalıdır.*” diyerek benzer bir tutumu dile getirmiştir.⁷¹ Bu yaklaşım, muhakkik âlimlerin ve hadis usûlüne dair inceleme yapan ilim ehlinin genel eğilimini yansıtmaktadır.

İbn Hacer, bir râvinin meçhul kabul edilmesi konusunda daha detaylı bir yaklaşım sergilemiştir. Ona göre, bir râvinin herkes tarafından meçhul sayılacağı hususunda itiraz edilebilir. Örneğin bir râvinin herkes tarafından meçhul sayılabileceği durumlardan biri, râvinin yaptığı tedlîsin bir zayıf râviyi meşhur bir isimle ilişkilendirmesi hâlidir. Bu durumda aslında sahih olan bir hadis, bu tedlîs sebebiyle zayıf sayılabilir. Diğer bir durum ise zayıf bir râvinin kendisini başka bir kimlik izlenimi vererek zayıflığını gizlemesidir. Bu durumda râvinin haberi tamamen reddedilmeyip hakkında tevakkuf edilmesi gerekebilir.⁷²

Sonuç olarak, râvinin cehli durumunda tevakkuf meselesi, hem hadis kabul kriterlerini hem de râvi tespiti ile ilişkin temel ilkeleri şekillendiren önemli bir tartışma alanıdır. Bu

⁶⁸ Ebu’l-Hasan Nûruddîn ‘Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-Heysemî, *Keşfu’l-Estâr ‘an Zevâidi’l-Bezzâr*, thk. Hâbiburrahmân el-A‘zamî (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1399/1979), 3/344.

⁶⁹ Ebû’l-Hasan ‘Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sunenu’d-Dârekutnî* (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1424/2004), 4/266.

⁷⁰ Zerkeşî, *en-Nuket ‘alâ Muqaddimeti İbni’s-Şalâh*, 3/376.

⁷¹ Ebû ‘İsâ Muhammed b. ‘İsâ et-Tirmizî, *el-‘İlelu’s-Şağîr*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Beyrut: y.y., ts.), 6/234.

⁷² İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nuket ‘alâ Kitâbi İbni’s-Şalâh*, 2/628.

durum, hadis usûlü âlimlerinin konuyu çeşitli boyutlarıyla ele alarak farklı görüş ve yaklaşımlar geliştirmelerine neden olmuştur.

Sonuç

Bu çalışma, hadislerin sıhhatiyle ilgili tereddütlerde başvurulanan yöntemlerden biri olan tevakkuf kavramını, klasik kaynaklar ve cerh-ta'dîl literatürüne dayanarak, özellikle pratik yansımaları bakımından ele almıştır. Elde edilen bulgular, tevakkufun hadislerin sıhhati, râvilerin güvenilirliği ve metnin bağlamı konusunda aceleci hükümlere varmaktan kaçınmayı sağlayan yaygın ve metodik bir yöntem olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, tevakkufun İslam ilim tarihinde pek örneği bulunmayan ve yalnızca nazari bir kavram olduğu yönündeki iddialar isabetli görülmemiştir. Aksine hadis âlimleri, tevakkuf yöntemini etkin biçimde ve sıkça kullanarak zayıf veya şüpheli rivayetlerin sahih kabul edilmesinin, sahih hadislerin ise haksız yere reddedilmesinin önüne geçmeye çalışmış; böylece hadis ilminin sağlam temeller üzerinde şekillenmesine katkı sağlamışlardır. Ayrıca Hz. Peygamber'in vahiy beklediği bazı durumlarda hüküm vermekten kaçınması, sahabenin ihtilaflı meselelerde ihtiyatlı bir tutum sergilemesi ve muhaddislerin isnad, metin ve râvi değerlendirmelerinde bu yaklaşımı sürdürmesi, tevakkufun erken dönemlerden itibaren uygulanan bir yöntem olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte, yapılan tespitler ışığında tevakkufun bazı yönlerden tenkide açık olduğu görülmektedir. Öncelikle, kavramın hadis literatüründe farklı lafızlarla ifade edilmesi, kavramın yerleşik bir ıstılah olarak standartlaşmadığını göstermektedir. Bu çeşitlilik, kavramın zenginliğini ortaya koymakla birlikte, hadis usûlünde terminolojik bütünlük arayışını zorlaştırmaktadır. İkinci olarak, tevakkufun uygulamadaki sınırları ve ölçütleri netleşmediğinde, aynı meselede farklı muhaddisler arasında çelişkili kanaatlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu durum, kavramın ilmi titizlik ve ihtiyat sağlama işlevini güçlendirse de, metodolojik açıdan yeknesaklığı zayıflatmaktadır. Ayrıca, özellikle cerh-ta'dîl değerlendirmelerinde münekkidlerin mezhebi veya kişisel eğilimlerinin tevakkuf kararına etki edebilmesi, kavramın tarafsızlık iddiasını gölgeleyebilecek bir risk olarak dikkate alınmalıdır.

Çalışmada öne çıkan bir diğer husus, tevakkufun sadece hadis ilmiyle sınırlı kalmayan metodolojik bir değer taşımasıdır. Fıkıh, kelâm ve usûl-i fıkıh alanlarında da hükmü erteleme, kesin bilgi olmadan karar vermekten kaçınma ve ihtiyat ilkesine başvurma gibi uygulamaların varlığı, tevakkufun disiplinlerarası bir yöntem olarak ele alınabileceğini göstermektedir. Bu çerçevede yapılacak araştırmalar, tevakkufun İslam ilim geleneğinin genel metodolojisindeki yerini daha kapsamlı biçimde ortaya çıkaracaktır.

Günümüz hadis araştırmaları açısından tevakkufun sunduğu ihtiyatlı yaklaşım ayrıca önem arz etmektedir. Modern akademik ortamda ölçüsüz özgüven nedeniyle hızlı sonuç verme eğiliminin artması, çoğu zaman delillerin derinlemesine incelenmeden kesin hükümler verilmesine yol açabilmektedir. Bu noktada tevakkuf, araştırmacıya sabır, ihtiyat

ve çok yönlü değerdendirme imkânı sunmaktadır. Bu yönüyle tevakkuf, çağdaş ilmi çalışmalar için dikkate değerd bir metodolojik model teşkil etmektedir.

Sonuç olarak, tevakkuf hadis ilminin güvenilirliğini pekiştiren, rivayetlerin sıhhatine ilişkin aceleci hükümlerin önüne değerd ve ilmi tutarlılığı koruyan bir yöntemdir. Ancak kavramsal çeşitliliği, terminolojik dağınıklığı ve uygulamadaki sınırlarının netleşmemiş olması, üzerinde daha fazla çalışılması gereken yönlerdir.

Kaynakça | References | مصدر

- Abdulhak ed-Dihlevî, Abdulhak b. Seyfi'd-Dîn b. Sa'dullâh el-Buhârî ed-Dihlevî el-Haneî. *Mukaddime fî Uşûli'l-Hadîş*. thk. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî. Beyrut: Dâru'l-Besâiri'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Abdurrezzâk, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî. *el-Musannef*. thk. Hâbiburrahmân el-'Azamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403.
- Agitoğlu, Nurettin. "İhtilâfî'l-Hadis'te İmâl ve İhmâl Arasında Bir Yöntem: Tevakkuf". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2019), 1-28.
- Agitoğlu, Nurullah. "Teorik Anlamı ve Pratik Değeri Bakımından İhtilafî'l-Hadis'te Bir Çözüm Yöntemi: Tevakkuf". *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Kuramsal Yaklaşımlar*. ed. Kazım Kartal. 3-24. Ankara: İksad, 2020.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1422/2001.
- Alâî, Ebû Saîd Şalâhuddîn Hâfîl b. Keykeldî b. Âdillâh ed-Dimeşkî. *Câmi'u't-Taşîl fî 'Ahkâmî'l-Merâsîl*. thk. Hâmdî 'Abdulmecîd es-Selefi. Beyrut: y.y., 1407/1986.
- Arur, Adnan b. Muhammed el-. *Divânu's-Sünne*. 27 Cilt. Mektebetü's-Şâmela, 1441.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî. *el-Medhal ile's-Suneni'l-Kubrâ*. thk. Muhammed Avvâme. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2017.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî. *Ma'rifetu's-Sunen ve'l-Âsâr*. thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi: y.y., 1412/1991.
- Bikâî, Ebu'l-Hasen İbrâhîm b. 'Omer. *en-Nuketü'l-Vefiyye bimâ fî Şerhi'l-Elfiyye*. thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl. 2 Cilt. b.y.: Mektebetu'r-Ruşd, 1428/2007.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2015.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sunenu'd-Dârekutnî*. 5 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1424/2004.
- Demir, Osman. "Tevakkuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/579. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, ts.
- Ebu'l Hasen et-Tebriî. *el-Kâfî fî Ulûmi'l-Hadis*. ed. Ebu Ubeyde Meşhur b. Selman. Ürdün: ed-Dâru'l Eseriyye, 2008.
- Feyyûmî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. 'Alî el-Hamevî. *el-Misbâhu'l-Munîr fî Ğaribi's-Şerhi'l-Kebîr*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'İlmiyye, 1972.
- Hâlid er-Ribât - Seyyid İzzet İyd. *el-Câmi' li-Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*. b.y.: Dâru'l-Felâh, 14030/2009.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Câmi' li 'Ahlâki'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmî'*. thk. Maḥmûd et-Taḥḥân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1983/1403.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*. thk. Ebû 'Abdullâh es-Sevraḳî, İbrâhîm Hâmdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye,

1357.

- Heysemî, Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-. *Keşfu'l-'Estâr 'an Zevâidi'l-Bezzâr*. thk. Hâbiburrahmân el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1399/1979.
- İbn Dakîk el-İd, Taqıyyuddîn Ebu'l-Feth Muḥammed b. 'Alî b. Vehb b. Muṭṭî'. *el-İktirâh fî Beyânî'l-İştîlâh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed el-Askalânî. *en-Nuket 'alâ Kitâbi İbni's-Şalâh*. thk. Rabî' b. Hâdî 'Umeyr el-Medḥalî. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1404/1984.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed el-Askalânî. *İthâfu'l-Mehere bi'l-Kavâidi'l-Mubtekire min Etrâfi'l-Aşere*. thk. Merkezu Hıdmeti's-Sunne ve's-Sîra. 19 Cilt. b.y.: Mecma'u'l-Melik Fehd, 1415/1994.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed el-Askalânî. *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavâḍihi Nuhbeti'l-Fiker fî Muştalaḥi Ehli'l-Eşer*. thk. Abdulmuhsin b. Muhammed el-Kâsım, 2021.
- İbn Hazm, Ebü Muḥammed 'Alî b. Aḥmed el-Endelüsî. *el-Muhallâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hibbân, Ebü Hâtim Muḥammed b. Hibbân el-Bustî. *es-Şikât*. 9 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmanîyye, 1393/1973.
- İbn Huzeyme, Ebü Bekr Muḥammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nîsâbü'rî. *Kitâbu't-Tevhîd ve 'İsbâtü Şifâti'r-Rab 'Azze ve Celle*. thk. 'Abdul'azîz b. İbrâhîm eş-Şehvân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1414/1994.
- İbn Huzeyme, Ebü Bekr Muḥammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nîsâbü'rî. *Şahîhu İbni Huzeyme*. thk. Muḥammed Muştafâ el-'A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1424/2003.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Şerhu İleli't-Tirmîzî*. thk. Humâm 'Abdurrahîm Sa'îd. Zerka: Mektebetu'l-Menâr, 1407/1987.
- İbn Reşîd es-Sebtî, Ebü Abdullâh Muḥammed b. Umer b. Muḥammed Muḥibbuddîn b. Reşîd el-Fehrî es-Sebtî. *es-Sunenu'l-Ebyen ve'l-Mevridu'l-Em'an fi'l-Muḥâkeme beyne'l-İmâmeyn fi's-Senedi'l-Muanan*. thk. Şalâh b. Sâlim el-Mişrâtî. Medine: y.y., 1417.
- İbnu'l-Kattân el-Fâsî, 'Alî b. Muḥammed b. 'Abdumelik el-Kitâmî el-Hımyerî el-Fâsî. Ebu'l-Hasan İbnu'l-Kaṭṭân. *Beyânu'l-Vehm ve'l-İhâm fî Kitâbi'l-Aḥkâm*. thk. el-Huseyn Âyet Sa'îd. Riyad: Dâru't-Taybe, 1418/1997.
- İbnu's-Salâh, 'Ebü 'Amr Taqıyyüddîn 'Osman b. 'Abdurrahmân. *Ulûmü'l-ḥadîs = Mukaddimetü İbni's-Şalâh*. thk. Nüreddîn 'İtr. Dımaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1406/1986.
- Kandemir, Yaşar. "el-Mevzûât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/496-498. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kâsımî, Cemâleddin. *Kavâidü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-ḥadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1431.
- Keskin, Yusuf Ziya. "İmam Şafî'ye Göre Mürsel Hadisin Delil Olma Yönünden Değeri". *Uluslararası İmam Şafî Sempozyumu*. Mehmet Bilen. 184-200. İstanbul: Pak Ajans, 2012.
- Me'âfî b. Zekerıyyâ, Ebü'l-Ferec el-Me'âfî b. Zekerıyyâ b. Yahyâ el-Cerîrî en-Nehrevânî. el-

- Celîsu's-Şâlihu'l-Kâfi ve'l-Enîsu'n-Nâşihu's-Şâfi*. thk. 'Abdülkerîm Sâmî el-Cundî. Beyrut: y.y., 1426/2005.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî. *Sünenü'n-Nesâî*. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-Teyis li Ma'rifeti Süneni'l-Beşîr en-Nezîr fî Usûli'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1405/1985.
- Nuhbetü mine'l-Lugaviyyîn. *el-Mu'cemü'l-Vasît*. 2 Cilt. Kahire: Mecma'ul-Lügati'l-Arabiyye, 1972.
- Polat, Selahaddin. *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değerleri*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Atatürk Üniversitesi, 1981.
- Râgûn, Celâl b. el-Arabî. *et-Tevakkuf inde'l-Muhaddisîn*. Beyrut: Dâru İbn Hâzm, 2014.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd 'Abdülkerîm b. Muhammed b. Manşûr el-Mervezî. *Tevcihu'n-Nazâr ilâ Usûli'l-eser*. ed. Abdulfettâh Ebu'l-Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1995.
- Sibâî, Mustafa. *es-Sunnetu ve'l-Mekanetuha*. Şam: Mektebetü'l-İslâmî, 1402.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî. *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takribu'n-Nevâvî*. thk. Ebû Kuteybe Nâzar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. b.y.: Dâru Ṭaybe, ts.
- Şemsuddîn es-Sehâvî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-Muğîss bi-Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-İrâkî*. thk. 'Alî Huseyn 'Alî. 4 Cilt. Mısır: Mektebetu's-Sunne, 1424/2003.
- Şerîf el-Curcânî, 'Alî b. Muhammed b. 'Alî eş-Şerîf el-Huseynî el-Curcânî Seyyid Mîr Şerîf. *Risâletu fî Usûlü'l-Hadîs*. thk. 'Alî zvîn. Riyad: Mektebetu er-Ruşd, 1407.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-İlelu's-Sagîr*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Yağcı, Hızır. "Mu'an'an Hadîsin İttisâli ve 'an Sığasının Senedde Kullanım Şekli". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 18/2 (2020), 97-112.
- Yılmaz, Fethullah. "Hadisler Arasındaki İhtilafı Giderme Yöntemi Olarak Tevakkuf ve Fethu'l-Bârî'deki Örnekleri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012), 107-132.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'. *en-Nuket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynul'âbidîn b. Muhammed Bilâ Ferec. 3 Cilt. Riyad: Eḍvâu's-Selef, 1419/1998.
- Zeynuddîn el-İrâkî, Ebû'l-Faḍl 'Abdirrahîm b. el-Huseyn b. 'Abdurrahmân. *Şerhu't-Tabsıra ve't-Tezkira*. thk. 'Abdullaṭîf el-Hemîm, Mâhir Yâsîn el-Faḥl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423/2002.